

ANTONI GAŚSIOROWSKI
(Poznań)

WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE INSTYTUTU HISTORII PAN *
(1953—1977)

Jest wiele płaszczyzn, na których oceniać można dorobek w dziedzinie edytorstwa źródeł placówki tak znacznej, jak Instytut Historii PAN, w dodatku placówki działającej już przez ćwierć wieku. Zastanawiać się więc można nad polityką wydawniczą, nad rolą Instytutu przy animowaniu prac wydawniczych, nad rozwojem edytorstwa i źródłoznawstwa w ramach samego Instytutu, badać można wreszcie efekty tych wszystkich przedsięwzięć — tomy źródeł wydanych pod firmą Instytutu.

Zacznijmy od krótkiego zestawienia tych tomów¹. Pierwszy z nich — supliki chłopskie z archiwum prymasa Poniatowskiego — ukazał się w drugim roku istnienia Instytutu (1954)². Ostatni, z r. 1977, to lustracja woj. sandomierskiego z lat 1660—64³. Pomiędzy tymi dwiema granicznymi datami mieszczą się dalsze 164 woluminy wydawnictw źródłowych Instytutu o objętości — orientacyjnie licząc — ponad 5000 ark. wyd. Wydawnictwa Instytutu stanowią poważną część ogółu publikacji źródłowych ukazujących się w Polsce. Wydaje się niewątpliwie, że Instytut jest w Polsce najpoważniejszym wydawcą źródeł; z całą pewnością powiedzieć to można o źródłach do dziejów Polski przedrozbiorowej.

Załączona tabela ilustruje intensywność prac wydawniczych oraz orientacyjną tematykę wydawnictw źródłowych Instytutu w podziale na 6 okresów — dzieje Polski średniowiecznej, nowożytnej, rozbiorowej, międzywojennej, okupacyjnej i powojennej. Widać wyraźnie główne preferencje edytorstwa: nowożytność, na którą przypada ponad 46% ogółu tomów, oraz czasy rozbiorowe — 30% całości. Dopiero trzecim w kolejności okresem jest tu średniowiecze, na które przypada 17% całości tomów. Pozostałe 3 okresy praktycznie rzecz biorąc nie liczą się w ogóle w tym rachunku. Międzywojenne dwudziestolecie reprezentowane jest 3 tomami wydanego w r. 1974 *Archiwum Ignacego Paderewskiego*⁴, okres

* Referat wygłoszony na uroczystej sesji naukowej 28 II 1978 z okazji 25-lecia IH PAN.

¹ Operuję zawsze woluminami (tomami) publikacji; nie zdołałem obliczyć arkuszy wydawniczych. Te podaję tylko orientacyjnie — 24 tomy wydawnictw dotyczących średniowiecza mają średnio po 26 ark. na tom. Przeciętna arkuszy na wydawnictwa dotyczące XIX w. jest wyższa.

² *Supliki chłopskie XVIII wieku z archiwum prymasa Michała Poniatowskiego*, wyd. J. Leskiewiczowa, J. Michalski, Warszawa 1954.

³ *Lustracja województwa sandomierskiego z lat 1660—1664*, cz. 2, wyd. H. Oprawka, K. Szuster, Wrocław 1977.

⁴ *Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego*, pod red. H. Janowskiej, T. Jędruszczyka, Cz. Madajczyka, W. Stankiewicza, t. II—IV, Wrocław 1974 (t. I — 1890—1918, Wrocław 1973).

okupacji — 6 tomami (1964, 1965, 1974)⁵, wreszcie tyle samo tomów objęły opublikowane w l. 1967—71 źródła do dziejów Polski Ludowej⁶.

Co składa się na wydawnictwa dotyczące poszczególnych okresów? Średniowiecze zdominowane jest — praktycznie biorąc — dwoma tytułami: *Zbiorem dokumentów małopolskich* (6 tomów)⁷ oraz *Pomnikami dziejowymi Polski* (dotąd 11 tomów)⁸, obok nich zaś 3 woluminami niedokończonego *Kodeksu dyplomatycznego Śląska* (1956, 1959, 1964)⁹, 2 tomami warszawskich ksiąg miejskich i 1 poznańskich¹⁰, wreszcie wydanym niedawno (1975) *Zbiorem dokumentów miasta Płocka*¹¹. To wszystko. W źródłach do dziejów nowożytnych wybór jest większy. Dominują tu lustracje dóbr królewskich XVI, XVII i XVIII w., wydawane od 1959 r., które do 1977 r. osiągnęły liczbę 37 woluminów¹². Obok nich wymienić trzeba wydawane do 1959 r. *Materiały do dziejów wsi polskiej* — inwentarze dóbr, supliki chłopskie, księgi referendarii — wszystkie głównie z XVIII w.¹³, obok nich zaś inne, dość liczne, jak krakowskie akta sejmikowe (4 woluminy)¹⁴, *Materiały do dziejów sejmku cztero-*

⁵ *Cywilna obrona Warszawy we wrześniu 1939 r.*, Warszawa 1964; *Wspomnienia więźniów Pawiaka*, Warszawa 1964; *Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939—1945. Zestawienie większych akcji represyjnych*, opr. Cz. Madajczyk i S. Lewandowska, Warszawa 1965; *Ludność cywilna w powstaniu warszawskim*, red. Cz. Madajczyk, t. I—III, Warszawa 1974.

⁶ *Wieś polska 1939—1948. Materiały konkursowe*, t. I—IV, opr. K. Kersten i T. Szarota, Warszawa 1967—1971; *Upaństwowienie i odbudowa przemysłu w Polsce 1944—1948*, opr. H. Jędruszczakowa, t. I—II, Warszawa 1967—69.

⁷ *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 3—8, opr. S. Kuraś i (od cz. IV) I. Sułkowska-Kuraś, Wrocław 1969—75 (poprzednio cz. 1—2, 1962, 1963 wyd. przez Oddział PAN w Krakowie).

⁸ *Pomniki dziejowe Polski, Monumenta Poloniae Historica, Seria II* (Tomy I—III ukazały się jeszcze nakładem PAU w l. 1946—52). W IH PAN ukazały się dotąd 3 zeszyty t. IV (żywyty św. Wojciecha i *Zywoť 5 braci pustelników z listem św. Brunona*, opr. J. Karwasińska), t. VI (roczniki wielkopolskie, opr. B. Kürbis), 3 zeszyty t. VII (żywyty św. Ottona bamberskiego, opr. J. Wikariak i K. Liman), 1 zeszyt t. VIII (*Kronika wielkopolska*, opr. B. Kürbis), 2 zeszyty t. IX (nekrologi lubiński — opr. Z. Perzanowski — i św. Wincentego we Wrocławiu, opr. K. Maleczyński i in.), wreszcie 1 zeszyt t. X (katalogi biskupów krakowskich, opr. J. Szymański).

⁹ *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, wyd. K. Maleczyński, t. I, z. 2, II, III, Wrocław 1956—64.

¹⁰ *Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy*, wyd. A. Wolff, Wrocław 1960; *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, wyd. A. Wolff, Wrocław 1963; *Poznańska księga prawa magdeburskiego i miśnieńskiego*, wyd. W. Maisel, Wrocław 1964. Dziejów miast średniowiecznych dotyczą też częściowo 3 części wydanych przez W. Maisla *Wilkiezy poznańskich*, Wrocław 1966—69, obejmujące jednak przede wszystkim zabytki prawne z XVI—XVIII w.

¹¹ *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, wyd. S. Szacherska, t. I, Warszawa 1975.

¹² Por. L. Żytkowicz, *Lustracje dóbr królewskich XVI—XVIII wieku. Geneza i realizacja wydawnictwa*, „Studia Źródłoznawcze” 18, 1973, s. 191—7; ib. zestawienie wydanych do owego czasu tomów.

¹³ *Supliki, o.c.*; *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego*, wyd. W. Ruśiński, t. I—II, Wrocław 1955, 1959; *Księgi referendarii koronnej z drugiej połowy XVIII wieku*, wyd. A. Keckowa i W. Pałucki, t. I—II, Warszawa 1955—57; *Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, wyd. J. Deresiewicz, t. I—III, Wrocław 1956—57.

¹⁴ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, wyd. A. Przyboś, t. II—IV, Wrocław 1955—63 (tom I wyd. wcześniej przez PAU).

Wydawnictwa źródłowe Instytutu Historii PAN w poszczególnych latach
(w woluminach)

Lata Woluminy	1953	54	55	56	57	58	59	1960	61	62	63	64	65	66	67	68	69	1970	71	72	73	74	75	76	77	Razem
	1 Do 1500	—	—	—	1	—	—	1	1	—	2	1	2	—	1	—	—	4	2	1	—	1	3	3	1	—
2 1500–1795	—	1	6	3	4	—	6	2	6	6	8	2	5	2	6	4	4	2	5	—	1	1	1	1	1	77
3 1795–1918	—	—	11	1	1	3	—	4	3	4	4	4	3	3	1	3	4	1	2	2	3	1	—	1	—	49
4 1918–1939	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	3
5 1939–1945	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	6
6 Po 1945	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	6
Ogółem	—	1	7	5	5	3	7	7	9	12	13	10	9	6	9	8	13	6	9	2	5	11	4	3	1	165

letniego (6 tomów)¹⁵, *Urbarze śląskie* (3 tomy)¹⁶, 3 tomy *Tomicianów*¹⁷, pomniki prawa wiejskiego i miejskiego ujęte w serię II *Starodawnych prawa polskiego pomników* (12 woluminów, ponadto 4 dotyczące Księstwa Warszawskiego)¹⁸ i inne, pojedyncze tomy.

Edycje źródeł do dziejów Polski rozbiorowej skoncentrowały się na kilku tematach. Najlepiej udokumentowane zostały dzieje ziem polskich, szczególnie ówczesnego Królestwa Polskiego, w epoce powstania styczniowego — źródła te obejmują ponad 40% ogółu tomów poświęconych temu okresowi (20 woluminów)¹⁹. Znacznie ustępują im pozostałe wielkie tematy: wspomniane już 4 tomy pomników prawa Księstwa Warszawskiego (1964—69) oraz 7 woluminów *Źródeł do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich* (1962—69)²⁰, 4 tomy *Materiałów do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim* (1957—60)²¹, wreszcie *Źródła do dziejów rewolucji 1905—1907 na ziemiach polskich* (6 woluminów, w l. 1956—61)²². Pozostałe tomy dotyczą rozmaitych rozproszonych tematów — to m. in. *Wykaz nieruchomości miasta Warszawy z 1819 r.* (1966)²³, materiały do dziejów roku 1846 w Galicji (1958)²⁴ itp. O pozostałych trzech wydzielonych okresach nie warto tutaj osobno pisać. Dzieje Polski międzywojennej to tylko (ale i aż) *Archiwum Paderewskiego*, dzieje Polski wojennej to 6 tomów poświęconych *Cywilnej obronie Warszawy w wrześniu 1939 r.* (1964), *Wspomnieniom więźniów Pawiaka* (1964), *Hitlerowskiemu terrorowi na wsi polskiej 1939—1945* (1965), wreszcie *Ludności cywilnej w powstaniu warszawskim* (3 tomy, 1974). Okres powojenny udokumentowany został dwoma tytułami: publikacją materiałów konkursu *Wieś polska 1945—1948* (4 tomy, 1968—71) oraz wydaniem materiałów źródłowych na temat *Upaństwowienia i odbudowy przemysłu w Polsce 1944—1948* (2 tomy, 1967—69).

Plany i zamierzenia edytorskie Instytutu do pewnego stopnia uzewnętrzniały się w powoływaniu do życia serii wydawnictw źródłowych i wydawnictw wielotomowych. Dzieje owych serii to jednocześnie dzieje

¹⁵ *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, wyd. J. Woliński, J. Michalski, E. Rostworowski, t. I—VI, Wrocław 1955—69.

¹⁶ *Urbarze dóbr zamkowych opolsko-raciborskich z lat 1566—1567*, wyd. R. Heck, J. Leszczyński, Wrocław 1956; *Urbarze śląskie z końca XVIII wieku*, wyd. K. Orzechowski i Z. Szkurlatowski, Wrocław 1961; *Urbarze dóbr zamkowych Górnego Śląska z lat 1571—1640*, wyd. R. Heck, J. Leszczyński, J. Petrań, Wrocław 1963.

¹⁷ *Acta Tomicianana*, t. XV—XVII, wyd. W. Pocięcha, Warszawa 1957—66 (wydawnictwo przejęte potem na powrót przez Bibl. Kórnicką PAN).

¹⁸ *Księgi sądowe wiejskie klucza łączkiego*, cz. I—II, wyd. A. Vetulani, Wrocław 1962—63; *Księga sądowa kresu klimkowskiego 1600—1762*, wyd. L. Łysiak, Wrocław 1965; *Księgi sądowe wiejskie klucza jazowskiego 1663—1808*, wyd. S. Grodziski, Wrocław 1967; *Księga sądowa wsi Iwkowej 1581—1809*, wyd. S. Piąza, Wrocław 1969; *Acta w sprawach chłopskich hrabstwa tarnowskiego z połowy XVIII wieku*, wyd. S. Grodziski, Wrocław 1970; *Księga sądowa wsi Wary 1449—1623*, wyd. L. Łysiak, Wrocław 1971; *Poznańska księga prawa, o.c.; Wilkierze poznańskie*, cz. I—III, wyd. W. Maisel, Wrocław 1966—69. Ponadto: *Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego*, opr. W. Bartel, J. Kosim, W. Rostocki, t. I—IV, Warszawa 1964—69.

¹⁹ *Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty*, red. nauk. S. Kieniewicz i I. S. Miller, Wrocław i Moskwa 1961 nn., oraz inne samodzielne tytuły, związane tematycznie z okresem powstania (jak listy Kronenberga, pamiętnik Władysława Czartoryskiego itp.).

²⁰ Red. N. Gąsiorowska, t. I—III (7 woluminów), Warszawa 1962—69.

²¹ Red. N. Gąsiorowska, t. I—IV, Warszawa 1957—60.

²² Wydane wspólnie z NDAP, t. I—III (6 woluminów), Warszawa 1956—61.

²³ Warszawa 1966.

²⁴ *Rok 1846 w Galicji. Materiały źródłowe*, wyd. J. Sieradzki, Cz. Wycech, Warszawa 1958.

zainteresowań badawczych. Już pierwsze wydawnictwo źródłowe Instytutu, wspomniane supliki chłopskie XVIII w. inaugurowało pierwszą jednocześnie serię: *Materiały do dziejów wsi polskiej*. Zbierała ona po części pokłosie wielkiej „kwerendy wiejskiej” prowadzonej w archiwach polskich we wczesnych latach pięćdziesiątych. *Materiały...* ukazywały się dość regularnie w pierwszych latach działania Instytutu; „wygasły” w 1959 r., pozostawiając nie dokończony wydawnictwa, że przypominamy tylko brak III tomu *Inwentarzy dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego* (t. I — 1955, II — 1959). Przejęty z Wrocławskiego Towarzystwa Miłośników Historii cenny kodeks dyplomatyczny Śląska, którego 3 kolejne tomy ukazały się nakładem Instytutu w l. 1956, 1959, 1964, przestał się ukazywać; to samo dotyczy serii *Urbarze śląskie* (3 tomy w l. 1956, 1961, 1963). Podupadła mająca wielkie, ponad 100-letnie tradycje seria *Starodawnych praw polskiego pomników*, odnowiona po wojnie najpierw przez Instytut Nauk Prawnych PAN (1958)²⁵, a od 1962 r. wychodząca pod patronatem IH: do r. 1971 ukazało się w niej 7 tomów pomników prawa wiejskiego (księgi sądowe wiejskie) i 4 — miejskiego, wreszcie 4 — wspomnianych już pomników ustawodawczych Księstwa Warszawskiego.

Na czoło wieloletnich poczyniń edytorskich Instytutu wysunęły się realizowane konsekwentnie wydawnictwa źródłowe ujęte — biorąc chronologicznie — w serie *Pomników dziejowych Polski, Zbioru dokumentów małopolskich, Lustracji dóbr królewskich XVI—XVIII wieku*, wreszcie *Materiałów i dokumentów do dziejów powstania styczniowego*. Tych kilka serii zasługuje na szczególną uwagę. *Pomniki dziejowe Polski* — nowa, zapoczątkowana r. 1946 przez dawną Polską Akademię Umiejętności²⁶ edycja ujętego przed 114 laty w 6 tomach korpusu polskich źródeł historiograficznych średniowiecza — od r. 1962 przynosi powoli, ale konsekwentnie kolejne zeszyty (dotąd 11) nowych wydań — jak dotąd — roczników, żywotów świętych, nekrologów i ksiąg brackich, katalogów biskupów, wreszcie roczników i *Kroniki Wielkopolskiej*. Nie wiele mniej tomów liczy imponujący korpus dokumentów Polski południowej, konsekwentnie realizowany od r. 1962 przez Stanisława Kurasia, od r. 1969 przejęty przez Instytut. W 8 tomach owego kodeksu — największego polskiego przedsięwzięcia dyplomatycznego w XX w. — znalazło się ponad 2500 średniowiecznych dokumentów.

Idea wydawania lustracji dóbr królewskich XVI—XVIII w. ma żywot prawie równie długi jak sam Instytut — decyzja podjęcia prac nad serią zapadła w początkach 1955 r.²⁷, niedługo potem opracowano jednolitą instrukcję wydawniczą dla całości, od 1959 r. pojawiać się zaczęły — w sprawie działającej kooperacji Instytutu oraz regionalnych środowisk naukowych — kolejne tomy lustracji, których do dziś ukazało się 37. Równie imponujące rezultaty przynosi wydawnictwo źródeł do dziejów powstania styczniowego, podjęte w 1961 r., a kontynuowane aż do lat ostatnich.

Niniejsze omówienie nie może podejmować próby oceny jakości „roboty edytorskiej” prezentowanej w wydawnictwach źródłowych Insty-

²⁵ *Polskie statuty ziemskie w redakcji najstarszych druków (Syntagmata)*, opr. L. Łysiak, S. Roman, Wrocław 1958. *Starodawne prawa polskiego pomniki*, S. II, *Pomniki prawa polskiego, Dział I: Prawo ziemskie*, t. II.

²⁶ Por. B. Kurbisówna, G. Labuda, *Nowa seria Monumenta Poloniae Historica*, „Studia Źródłoznawcze” 1, 1957, s. 209—18.

²⁷ Żytkowicz, o.c. s. 191.

tutu. Tylko ogólnie można stwierdzić, że w przeważającej mierze jest ona dobrej próby. Dotyczy to szczególnie wydawnictw poświęconych średniowieczu, które podczas długich dziesiątków lat wypracowały w Europie dokładne i nadzwyczajne metody edytorskie, stawiające wysokie wymagania zarówno krytyczne erudycyjnej rękopisów, jak i aparatowi krytycznemu do tekstów. Wzrost tych wymagań widać wyraźnie przy porównywaniu starej serii *Pomników dziejowych Polski* Augusta Bielcowskiego, jego współpracowników i kontynuatorów, z nową serią tych *Pomników*, wydawaną obecnie, czy — podobnie — ostatnio wydanego kodeksu dyplomatycznego miasta Płocka z analogicznymi wcześniejszymi wydawnictwami tego typu. Źródła średniowieczne stwarzają z natury rzeczy największe problemy edytorskie i wymagają największych nakładów wysoko kwalifikowanej pracy; w nieco mniejszym stopniu dotyczy to źródła nowożytnych. Niektóre typy źródeł średniowiecznych — myślę przede wszystkim o dokumentach — wymagają prowadzenia olbrzymich kwerend, od których zwolnieni są często wydawcy jednorodnych źródeł późniejszych. Pod tym względem na szczególną uwagę zasługuje tu zbiór dokumentów małopolskich — zebranie materiałów do 8 tomów tego wydawnictwa wymagało olbrzymiego nakładu pracy.

Czy inicjatywy wydawnicze Instytutu — czy też mecenat Instytutu — kierowały się ku źródłom najwłaściwszym z punktu widzenia potrzeb warsztatu badawczego historyków pracujących nad syntezą polskiego procesu dziejowego? Czy wydane źródła dawały dobre podstawy do poznania tego procesu? Znowu najłatwiej odpowiedzieć na to pytanie w odniesieniu do źródeł średniowiecznych. Dawna produkcja i stan zachowania polskich źródeł średniowiecznych sprawiają, że poza dyskusją pozostaje konieczność wydania drukiem wszystkich źródeł pisanych powstałych na terenie ówczesnego państwa polskiego przed XV w. Pożądane jest wydawanie źródeł piętnastowiecznych, choć tutaj, ze względu na masowość (pojęcie zresztą względne) występowania ksiąg sądowych, pełna publikacja jest już rzeczą trudno osiągalną. W tej sytuacji wszystkie wydania źródeł średniowiecznych — gdy tylko są to wydania poprawne — znać musimy za niezmiernie pożyteczne. Publikacje Instytutu wniosły do zasobu naszych wydanych źródeł średniowiecznych wkład istotny. Zbiór dokumentów małopolskich jest dziś korpusem dokumentów, którego nie może ominąć kwerenda żadnego mediewisty; w odniesieniu do dziejów średniowiecznych miast to samo dotyczy wydanych przez A. Wolffa ksiąg sądowych Starej i Nowej Warszawy, kodeksu płockiego S. M. Szacherskiej czy wreszcie wilkierzy poznańskich opracowanych przez W. Maisla. Postęp w metodzie edytorskiej reprezentowany przez zespół wydawców MPH sprawia, że kolejne zeszyty nowej serii natichmiasł po ukazaniu się wypierają z warsztatu badawczego starszą edycję *Pomników*.

Czy wymienione tytuły stanowią najpilniejsze potrzeby polskiego edytorstwa średniowiecznego? Nie sposób na to odpowiedzieć jednoznacznie. Wielką akcją wydawniczą źródeł warunkuje nie tylko zapotrzebowanie na określone źródło, ale i możliwości ludzkie. Jedno z najbardziej potrzebnych średniowiecznych wydawnictw źródłowych, kodeks dyplomatyczny Śląska, załamał się w 1964 r. na trzecim tomie i — jak dotąd — nic nie pomogły tutaj nasze pobożne życzenia, aby go kontynuować. Wy-

dając cenne i potrzebne, konieczne do wydania źródło średniowieczne, nie powinniśmy jednak tracić z pola widzenia innych, równie ważnych²⁸.

W edytorstwie źródeł do dziejów Polski nowożytnej i najnowszej sytuacja wygląda odmiennie. Narastający gwałtownie — tak ilościowo, jak jakościowo²⁹ — zasób źródeł uniemożliwia wszelką myśl o kompletnym wydaniu go drukiem. Zmuszeni jesteśmy do wyboru. Charakter tego wyboru musi być jednak jasny. Doświadczenia mediewistów uczą, że nie popłaca wydawanie wyborów źródeł, selektów, które ilustrują „typowe” zjawiska dziejowe czy odwrotnie — wydarzenia nietypowe, wyjątkowe. Selecta obciążone są nieznośnym brzemieniem tendencyjności — często niezamierzonej — swego wydawcy; w skrajnych wypadkach mogą przynosić więcej szkody niż pożytku, podnosząc zjawiska jednostkowe do rangi typowych, odwrotnie, z typowych faktów czyniąc zjawiska wyjątkowe, pomijając wreszcie wiele niezmiernie interesujących problemów tkwiących w źródle, tylko dlatego że wydawały się one wydawcy bez znaczenia. Dlatego też dobrze się stało, że powoli zanikają, w wydawnictwach Instytutu selecta dotyczące zarówno okresu nowożytnego, jak i najnowszego. Ich charakterystycznym przykładem mogą być 3 tomy wydanych w l. 1956—57 *Materiałów do dziejów chłopca polskiego w drugiej połowie XVIII wieku*. Do tego samego typu wydawnictw zaliczyłbym — mimo wielu cennych zawartych tam informacji — wielotomowe *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*, gdzie „zasada wyboru stawała jako zadanie wydobyć postępowych i twórczych pierwiastków z dziejów narodu”³⁰. Wybory takie spełniać mogą ważne funkcje popularyzacyjne czy polityczne, nie mogą jednak zastępować pełnych korpusów źródłowych. Staje się to zupełnie jasne dziś, gdy lepiej niż dawniej uświadamiamy sobie wielopłaszczyznowość źródła historycznego i jego określone miejsce nie tylko jako świadectwa o minionych czasach, ale i jako wytworu, immanentnej części, tych czasów.

Jakie więc znaleźć remedium na pogłębiającą się stale z biegiem czasu sprężeczność pomiędzy stanem bazy źródłowej a możliwościami wydawniczymi? Wydaje się, że wydawnictwa Instytutu wskazują i tutaj właściwy kierunek. Należy więc popierać wydawnictwa określonych typów źródeł. Tak ma się rzecz z lustracjami. 37 tomów tego wydawnictwa stanowi bogaty wkład Instytutu do poznania wielu dziedzin życia w Polsce XVI—XVIII w., jakże daleko wykraczających poza zamierzoną przez lustratorów próbę uchwycenia dochodowości dóbr monarszych w dawnej Polsce. Tą samą metodą wydawać należy inne pełne źródła — określone rejestry poborowe, określone księgi podskarbińskie czy referendarskie, określone diariusze sejmowe, konkretne, w całości księgi podkomorskie, grodzkie, sądów wiejskich, określone zespoły akty urzędów czy organizacji społecznych Polski czasów najnowszych. Oczywiście, że podobnie jak już dla XV w. nie zdołamy ich wydać wszystkich; wydawajmy je jednak w ca-

²⁸ Wymienić można tutaj m.in. problem reedycji najstarszych polskich dokumentów (*Diplomata Poloniae*), diskutowany na forum Instytutu co kilka lat, por. np. na temat M. Bielińska, *W sprawie podjęcia prac nad edycją Diplomata Poloniae*, „Studia Źródłoznawcze” 14, 1969, s. 141—47, czy nad repertorium polskich dokumentów średniowiecznych, por. Z. Budkowa, *Repertorium dokumentów polskich wieków średnich*, ib. s. 148—51, por. także A. Gąsiorowski, *Potrzeby wydawnicze w zakresie polskich dokumentów średniowiecznych*, „Studia Źródłoznawcze” 18, 1973, s. 113—122.

²⁹ Por. tylko ostatnio uwagi Cz. Madajczyka, *Źródła w historii najnowszej*, „Studia Źródłoznawcze” 17, 1972, s. 1—8.

³⁰ Ze wstępu do t. I *Źródeł*.

łości dla określonego przedziału czasowego. Nie oznacza to oczywiście likwidacji pewnego typu wyborów — pozytywnym typem takich wyborów mogą być akta sejmikowe — wybrane z różnych zespołów źródłowych wszystkie zachowane uchwały określonego sejmiku³¹. Jeżeli zaś nie możemy wydać w całości określonego zespołu czy choćby jego całego fragmentu, wydawajmy nie wybory, a rejestry typu sumariuszy metryki koronnej czy ostatnio opracowanych rejestów ksiąg referendarii koronnej³².

Innym, godnym chyba kontynuacji, sposobem jest wydawanie swego rodzaju repertoriów. Jako przykład do naśladowania wskazałbym w publikacjach Instytutu na zestawienie większych akcji represyjnych akupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w l. 1939—45. Ta niewielka rozmiarami książka zawiera tabelaryczne zestawienie wszystkich znanych wiadomości o owych akcjach, podając przede wszystkim datę i miejsce akcji oraz odpowiednią sygnaturę źródła traktującego o owej akcji. W publikacji tego typu zestawień widzę przede wszystkim przyszłość edytorstwa źródeł do dziejów czasów najnowszych. Jego zadaniem powinno być bowiem nie tyle dostarczanie do ręki badacza pełnego korpusu źródeł, ile dostarczanie informacji o owych źródłach. O ile bowiem wyobrazić sobie możemy mediówistę pracującego tylko — lub prawie tylko — na źródłach publikowanych, o tyle jest to niemożliwe w odniesieniu do dziejów od w. XVI poczynając, a na w. XX kończąc.

Obserwując wspomniane pomyslnie tendencje jakościowe w publikacjach źródłowych Instytutu, nie można jednak jednocześnie pomijając widocznych ostatnio niekorzystnych tendencji ilościowych. W ostatnim pięcioleciu istnienia Instytutu (1973—77) ukazało się tylko 25 tomów wydawnictw źródłowych, przy 38 tomach pięciolecia 1968—72 i aż 47 lat 1963—67. W stosunku do owego pięciolecia obfitości produkcja źródeł sięgnęła w Instytucie lat ostatnich zaledwie 50%. Obraz ten napawa pewnym niepokojem. Instytut zaangażowany w opracowywanie wielkich syntez ujętych w planie międzyresortowym pt. „Społeczeństwo polskie — przemiany struktur społeczno-gospodarczych”, który na całe pięciolecie 1976—80 przewiduje tylko kilkanaście tomów wydawnictw źródłowych, przyhamował chyba nieco tempo prac nad tymi wydawnictwami. Gdyby zjawisko to miało mieć charakter bardziej trwały, byłoby to nad wyraz niekorzystne dla dalszego rozwoju badań nad polskim procesem dziejowym, który może następować tylko w wypadku harmonijnego rozwoju analizy, syntezy oraz wydawnictw źródłowych i pomocniczych opracowań materiałowych. We wszystkich tych kierunkach IH PAN, jako czołowa etatowa placówka polskiej nauki historycznej, powinien mieć udział decydujący tak w wykonawstwie, jak i w opracowywaniu koncepcji rozwoju.

Wydawnictwa źródłowe powinny nadal stanowić ważki składnik planów badawczych Instytutu. Myślę tu przede wszystkim o wydawnictwach opracowywanych etatowymi siłami Instytutu. W dotychczasowych edycjach źródeł około 60% tomów poświęconych dziejom Polski przedroz-

³¹ Por. też A. Sucheni-Grabowska, *W sprawie wydawania źródeł nowożytnych*, „Studia Źródłoznawcze” 7, 1962, s. 125—34; I. Ichnatowicz, *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XIX wieku*, ib. s. 99—124; tenże, *W sprawie zasad publikacji źródeł historycznych XIX i XX wieku*, „Przegl. Hist.” 52, 1961, s. 164—72.

³² *Księgi referendarii koronnej z czasów saskich. Sumariusz*, t. I—II, opr. M. Woźniakowa, Warszawa 1969—70.

biorowej opracowanych zostało przez wydawców spoza Instytutu, wydawnictwa te powstawały poza Instytutem lub tylko z jego inspiracji (np. *Lustracje*)³³. W ostatnich latach obserwujemy tu pewną zmianę: w Instytucie powstaje na dużą skalę zakrojony kodeks dyplomatyczny Mazowsza, dzieło, które nie mogłoby zostać zrealizowane indywidualnie, bez istnienia odpowiedniego mecenasa. Na tego właśnie typu edytorskie prace zbiorowe powinien głównie być nastawiony Instytut Historii. Prace edytorskie (kwerendy, kopiowanie, kolacjonowanie) należałoby połączyć z odpowiednim szkoleniem adeptów edytorstwa źródłowego (paleografia, neografia, metoda), których w tej chwili odczuwamy poważny brak. Podjęcie takiej akcji szkoleniowej stanowi jedyną szansę możliwości kontynuowania w przyszłości wydawnictw źródłowych: podejrzewam, że średnia wieku wydawców źródeł w Instytucie jest znacznie wyższa, niż średnia wieku autorów innego rodzaju prac wydawanych tamże.

Trzeba z naciskiem podkreślić, że wiele wydawnictw i inicjatyw Instytutu stwarza dobrą podstawę dla rozwoju edytorstwa źródłowego i ułatwia prace edytorskie. Zainicjowana w r. 1957 pod redakcją Tadeusza Manteuffla seria *Nauki pomocnicze historii* przyniosła szereg tomów, z których szczególnie 2 — chronologia i genealogia — oddają wielkie zasługi wszystkim wydawcom³⁴. W tym samym r. 1957 ukazał się tom I „Studiów Źródłoznawczych”, które do dziś w 22 pokaźnych woluminach stanowią wielką summę źródłoznawstwa polskiego, przynosząc wiele rozpraw poświęconych systematyce i interpretacji szeroko pojętych źródeł — tak średniowiecznych, jak i najnowszych — analizie poszczególnych zabytków dziejopisarstwa, metodom wydawniczym, wreszcie bogaty dział recenzji wydawnictw źródłowych i prac źródłoznawczych³⁵. Nieocenione usługi wszelkim pracom edytorskim związanym ze źródłami średniowiecznymi przynieszą już dzisiaj imponujące kartoteki *Słownika historyczno-geograficznego Polski w średniowieczu*, opracowywanego konsekwentnie w Instytucie. To wielkie dzieło, może nie zawsze doceniane, wynik wielkiego wysiłku badawczego, przynosić zaczyna zresztą pierwsze owoce widoczne na półkach naszych pracowni naukowych³⁶. Nie można tu także pominąć wielkiej pracy włożonej przez agendy Instytutu w akcję włączania wiadomości o polskich źródłach średniowiecznych do międzynarodowego obiegu naukowego poprzez uczestnictwo w tzw. nowym Potthaście³⁷. Ostatnio wreszcie najnowszą akcją Instytutu, której wyniki powinny w przyszłości znacznie ułatwić pracę wydawcom źródeł, jest gromadzenie i opracowywanie spisów urzędników dawnej Polski

³³ Oczywiście podziały tak autorskie, jak i instytucjonalne są tu częściowo sztuczne. W IH PAN wydawało źródła wielu pracowników innych placówek naukowych, z kolei pracownicy IH PAN wydawali źródła i poza Instytutem, że przypomniemy tylko tytułem przykładu: *Akta stanów Prus Królewskich* (M. Biskup), *Raporty rezydentów francuskich w Gdańsku w XVIII wieku* (E. Cieślak), *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej* (S. Kuraś), *Memoriale A. S. Radziwiłła* (R. Zelewski), *Zamojszczyzna — Sonderlaboratorium SS* (Cz. Madajczyk) i wiele innych.

³⁴ *Chronologia polska*, praca zbiorowa pod red. B. Włodarskiego, Warszawa 1957; W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959.

³⁵ „Studia Źródłoznawcze. Commentationes”, t. I—XXII, Warszawa—Poznań 1957—77, pod red. A. Gieysztora, B. Kürbis, G. Labudy i R. Walczaka (od t. I), ponadto I. Ichnatowicza (od t. XIV, 1969), E. Rostworowskiego (od t. XIX, 1974) i R. Kiersnowskiego (od t. XXI, 1976).

³⁶ Por. J. Wiśniewski, *Stan prac nad „Słownikiem historyczno-geograficznym ziem polskich w średniowieczu”* [w:] *Problemy nauk pomocniczych historii*, t. III, Katowice 1974, s. 179—85.

³⁷ *Repertorium fontium historiae medii aevi*, por. ostatnio A. Gieysztor, „Studia Źródłoznawcze” 20, 1976, s. 283.

XIII—XVIII w.³⁸ Tworzenie tego typu pomocy naukowych służących wydawcom źródeł, ale oczywiście nie tylko im, podobnie jak i same wydawnictwa źródłowe, zasługuje na szczególną uwagę i stanowi trwały wkład Instytutu do warsztatu badawczego historyka, historyka dzisiejszego i przyszłego. Dzisiejszego i przyszłego — musimy bowiem pamiętać, że dobre wydawnictwo źródłowe ma żywot i produktywność naukową dłuższe niż monografia i synteza.

³⁸ Prace nad spisami urzędów ziemskich i centralnych dawnej Rzeczypospolitej prowadzi — w ramach wspomnianego problemu międzyresortowego — kilka zespołów w Poznaniu, Krakowie, Bydgoszczy, Warszawie. Spisy mają objąć okres od XIII do końca XVIII w.